

Kvarstadsbåtarna – ett politiskt drama på rättens scen

Av Ulf Stridbeck*

Förtext

Precis som i Lilandfallet slutar denna sak både rätt och riktigt. Men det sker först när saken behandlas i högsta rättsliga instans. I bägge tillfällena är vägen fram till den rätta och riktiga lösningen kantad med såväl formella som informella hinder.¹ Och i bägge sakerna sätts enskilda individers moral och integritet på prov.

Detta är en berättelse om en kamp mellan den tyska ockupationsmakten i Norge och den brittiska regeringen rörande dispositionsrätten till 10 norska fartyg i svenska hamnar under andra världskriget.²

Det är också historien om makt och rätt. Hur den svenska regeringen utnyttjar all sin kraft, såväl formell som informell, för att hålla Sverige utanför kriget. Dels är det det svenska rättssystemet som utsätts för påtryckningar, men framförallt är det domaren Andreas Cervin som på de mest kraftfulla vis sätts under press. Det sovjetiska «fenomenet» *telefonrätt*, som jag kommer tillbaka till, blir genom detta drama illustrerat med svenskt material.

I universitetsparken vid Det Juridiske fakultet i Oslo mot Universitetsgaten finns en damm. Där står en staty. Den föreställer den svenska redaktören, antinazisten och Norgevännen Torgny Segerstedt (1876–1945). Han var en stridbar redaktör för Göteborgs Handels- & Sjöfarts-Tidning (GHT) från 1917 till sin död. I GHT skrev han dagligen spalten *I Dag*. Om domaren Andreas Cervin skrev han bl.a.:

«Han är en av de få i detta land, som trätt i bräschen för rättens hävdande under den tid, då många ville jämka den till förmån för vad som tycktes för tillfället opportunt. [Cervin hade modet att dra fram sakerna inför offentligheten i en tid] när lagrötan grep omkring sig och lag ändrades i flygande fläng för att icke lägga hinder i vägen för de styrandes undfallenhet för främmande makts pockanden. Han kan lägga näven tungt i bordet. Det är en barsk herre.» (*Segerstedt 1944*).

* Ulf Stridbeck (født 1949) er jur.kand. og jur.dr. fra Universitetet i Lund og fil.kand. fra Universitetet i Gøteborg. Han er førsteamanuensis ved Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo.

¹ Om Liland-saken, se min artikkel i *Retfærd* nr 69 (2/1995).

² De tio fartygen var motortankfartyget *Rigmor*, ångfartygen *Charente*, *Gudvang* och *Skytteren*, samt motorfartygen *Buccaner*, *Storsten*, *Lionel*, *Dicto*, *Lind* och *B.P. Newton*.

Öppningsbild

Det är andra världskriget den sista mars 1942. Norge är ockuperat sedan den 9 april 1940. I Göteborgs hamn värmer några norska fartyg sina maskiner inför avgång. Mellan kl. 20.30. och kl 23.30. lämnar de Göteborgs hamn. Det är då klart månsken. Efter midnatt minskas sikten genom molnighet och snötjocka. Ute på öppna havet ligger 40 tyska örlogsfartyg och 3 tyska u-båtar och ovanför svävar ett antal tyska stridsflygplan.

Bakgrundsfakta

Detta är början till slutscenen i den turbulenta affären kring de norska handelsfartygen. Den handlar om hur den svenska regeringen med utrikesminister Christian Günther som den mest aktive skjuter en het politisk potatis in i den rättsligt neutrala ugnen. Den politiska konflikten bestod i att avgöra vem, av tyskarna eller engelsmännen, som hade rätt att disponera de norska handelsfartyg som låg i Göteborgs hamn hösten och vintern 1941-1942. Ett avgörande till engelsmännens fördel kunde ha fått den följden att tyskarna sprängt Göteborgs hamn och spärrat av Skagerack och i realiteten dragit in Sverige i andra världskriget.

Det fanns två fördelar med en rättslig process. Dels skulle frågan bli rättsligt neutral och den politiska sidan av saken nedtonas. Dels skulle det slutliga beslutet skjutas på framtiden, då ju en rättsprocess, genom alla instanser, tar tid. Det sista var inte minst viktigt om den tyska krigslyckan skulle vända.

Historien om de norska handelsfartygen innehåller spänning och intriger: falska dokument, politiska påtryckningar på domstolarna, en hastigt genomförd lagändring, hotande telefonsamtal, iltelegram, låsta dörrar osv.

Hur kan en rättslig process om dispositionsrätten till några handelsfartyg, som börjar hos överexekutor i Göteborg (motsv. *namsretten* i Norge) och som slutar vid Högsta domstolen i Stockholm, innehålla så mycket spänning?

Först skall jag presentera huvudaktörerna och några viktiga begrepp. I den rättsliga processen står tvisten om fartygen formellt mellan fartygens norska redare i det ockuperade Norge och den brittiska staten. Men bakom de norska redarna står den tyska ockupationsmakten som presenterar norska rättegångsfullmakter, vilka antingen är förfalskade eller har tillkommit efter påtryckningar och våld. Fartygen ägs av norska redare, så deras partsställning är klar. Den norska regeringen befann sig i exil i London. Där fanns också den norska sjöfartsdirektionen (Norwegian Shipping and Trade Mission – *Nortraship*).

Britternas inblandning i tvisten kommer sig av att den norska staten *för det första*, genom en speciell förordning av den 22 april 1940, senare kompletterad den 18 maj 1940, hade övertagit dispositionsrätten till hela den norska handelsflottan. Alla fartyg som befann sig utanför landet och vilkas ägare befann sig i Norge rekvirerades. I Sverige rörde det sig om cirka 40 norska fartyg. Rekvisitionen av dessa inne-

bar att samtliga skeppsdokument blev stämplade samtidigt som de norska kaptenerna anmodades om att avge lojalitetsförklaringar till den norska regeringen. Skälen till rekvisitionen var dels att undandra fartygen från användning på den tyska sidan, dels för att sätta in dem i de allierades krigstjänst (*Norska vitboken 1947* s 5).³

För det andra, mellan den norska sjöfartsdirektionen i London och det engelska krigstransportministeriet (Minister of War Transport) ingicks det ett avtal den 1 juli 1941, varvid ett antal namngivna fartyg i svenska hamnar blev chartrade av Storbritannien för att nyttjas i brittisk statstjänst. Avtalet var på *bare-boat-basis*, ett s.k. *demise charter-party* (norsk: *tidscerteparti*), som bara gällde fartygen – inte manskapet. Enligt avtalet innehades fartygen av det brittiska krigsministeriet för den brittiska regeringens räkning. I samråd med den norska regeringen skulle engelsmännen tillsätta befäl och manskap och betala hyran. På så sätt skulle fartygen få brittiska befälhavare vid sidan av de norska kaptenerna, som representerade Nortraship.

De norska befälens lojalitet till den norska regeringen orsakade en egen rättstvist parallellt med huvudfrågan om fartygens nyttjanderätt. På grund av denna lojalitet önskade de tyska intressena i Norge (formellt redarna) att bli av med befälen. Därför kom det in en ansökan till överexekutor om avvisning av befälhavarna. Inte heller detta tyska önskemål bifölls. Jag behandlar inte ytterligare dessa s.k. kaptensmål.

Den norska handelsflottan hade en stor betydelse för norrmännen, därigenom att den låg utanför ockupanternas räckvidd. För de allierade var det viktigt att kunna komplettera flottstyrkorna med bra fartyg. Men framförallt var fartygen lastade med specialstål av betydande militär vikt. Totalt rörde det sig om 26.000 ton kullager och specialstål (*Andresen 1992* s 41). Det var därför viktigt för engelsmännen att få över de norska fartygen så fort som möjligt. Dessutom var det praktiskt att få det gjort under hösten. I skydd av höstmörkret hade nämligen fartygen en större chans att smita igenom den av tyskarna upprättade Skagerack-spärren. Det var bara svenska fartyg som hade lov att passera den. Även om det engelska avtalet skrevs redan under sommaren 1941 var det alltså inte förrän under de mörka höstnätterna som det var aktuellt med en överfart.

Tvisten mellan de brittiska och de tyska intressena skulle komma att avgöras, i första instans av en ensamdomare, överexekutor Andreas Cervin i Göteborg, i andra

³ För de läsare som önskar gå till *Norska vitboken 1947* för vidare studier är det viktigt att uppmärksamma följande fel. De norska och brittiska intressena bevakades av bl.a. advokat Axel Forssman, Göteborg. I vitboken nämns «advokat Forssman» som representant för de norska intressena. I personregistret återfinns Lars-Erik Forssman, Stockholm. Advokat Lars-Erik Forssman i Stockholm var brorson till Axel Forssman, Göteborg. Lars-Erik var aktiv på den nazistiska sidan, bl.a. satt han i styrelsen för Sveriges Nationella Förbunds tidning Dagsposten. Axel Forssman var styrelseordförande i GHT, som var starkt antinazistisk och pga detta drabbades av indragningar och beslag. Den norska vitbokens fatala misstag slapp dock Axel Forssman uppleva då han avled i januari 1942.

instans av Göta hovrätt i Jönköping och slutligen av Högsta domstolen i Stockholm.

Twisten rörde frågan om vem som hade dispositionsrätt till fartygen. Här kommer ett viktigt begrepp in – själva huvudbegreppet – nämligen *kvarstad*. Det svenska ordet *kvarstad* kommer av att «stanna kvar». *Kvarstad* är *ett provisoriskt beslagtagande av egendom*, ett flyttningsförbud helt enkelt. På norska talar vi om att *ta arrest i en gjenstand*. Så länge tvisten inte är rättsligt avgjord, så låser *kvarstadsbeslutet* innehavarens handlingsmöjligheter. Därför kallas de norska handelsfartygen, i detta sammanhang *kvarstadsbåtarna*.

För att själva *kvarstaden* skall kunna beviljas krävs att den som ansöker om *kvarstaden* kan ställa en tillfredsställande borgen (sikkerhet). Detta skall dels förhindra okynnesprocesser, dels garantera innehavaren en ekonomisk kompensation om det visar sig att *kvarstaden* är obefogad.

Kvarstaden indelas i två moment:

- tillfälligt beslagtagande, s.k. interimistisk *kvarstad*
- slutlig *kvarstad*.

Om det finns en tillfredsställande borgen från den som ansöker om att egendomen skall tas i beslag så beviljas *interimistisk kvarstad* genast, utan innehavarens vetskap, utan att han får yttra sig. Poängen är ju att innehavaren inte skall få veta om *kvarstadsansökan* just för att han inte skall kunna låta egendomen försvinna.

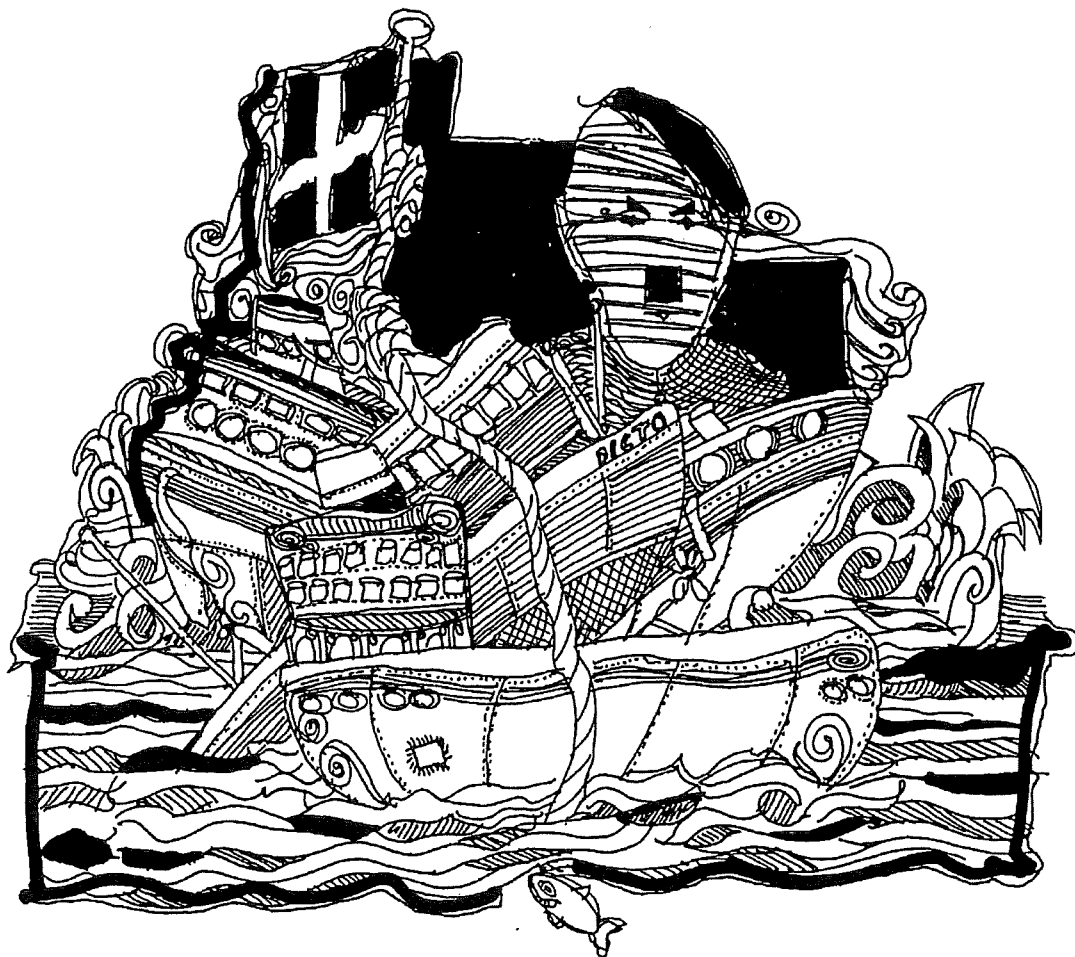
När sedan det tillfälliga, interimistiska beslutet är fattat så får innehavaren av egendomen yttra sig. På grundval av detta yttrande och den ursprungliga ansökan om *kvarstad* fattar så överexekutor ett *slutligt beslut*.

Det rättsligt centrala vad gäller *kvarstadsbåtarna* är frågan om staters immunitet vid främmande domstolar. Det temat är uttömmande behandlat i Sverige av framförallt *Torsten Gihl* (*Gihl 1944*). I Norge har *Frede Castberg* och *Ole Torleif Røed* behandlat ämnet (*Castberg 1952 s 239 ff*, *Røed 1945 s 334 ff*). Jag väljer därför att inte gå djupare in i de folkrättsliga momenten i detta rättsfallet. Jag skall dock ge en kortversion.

Som svar på begäran om *kvarstad* på fartygen gjorde såväl den norska som den brittiska regeringen immunitetsinvändning. Svensk rätt innehöll vid den tidpunkten inga bestämmelser om främmande makters immunitet, frånsatt lagen den 17 juni 1938⁴ med vissa bestämmelser om främmande statsfartyg m.m. vilken emellertid gäller rättegång och exekution endast beträffande vissa fordringar. Den saknar alltså tillämplighet på detta fallet. Det svenska rättsläget var med andra ord inte helt klart (*Gihl 1944*, se också *Jägerskiöld 1955 s 206 ff*). Jag återkommer till de folkrättsliga momenten när vi kommer till upplösningen av dramat.

Nu är de viktigaste begreppen och aktörerna presenterade. – Historien kan börja.

⁴ Den svenska lagen motsvarade till stor del den norska lagen av 17. mars 1939. Se dessutom Ot. prp. nr. 2 (1939).

Scen 1 – Processen förbereds

I juli 1941 började det ryktas om att fartygens kaptener planerade för avgång. De tyska intressena ansåg att de ägde dispositionsrätten till fartygen i Göteborgs hamn och att dessa borde förhindras att gå till England. Tyskarna hade nämligen dålig erfarenhet från en januaridag 1941 då fem norska fartyg lyckades att ta sig över från svensk hamn till England. Den gången fanns inga formella möjligheter att förhindra överfarten. Skulle trafiken stoppas denna gång måste frågan, enligt den svenska regeringen, avgöras av svensk domstol. Intill dess process inleddes kunde inte fartygen hindras att avsegla.

Från tyskarnas sida var man först ovillig att acceptera den rättsliga vägen. Hitlers specielle sändebud Karl Schnurre från Berlin kom till Stockholm för att diskutera frågan med regeringens representanter utrikesminister Christian Günther och justitieminister Karl Gustav Westman. Vid sammanträdet den 17 september 1941 mellan Schnurre och Günther, upplyste den senare om att ett kvarstadsbeslut skulle kunna verkställas inom loppet av några dagar och att rättegångsförhandlingarna därefter skulle kunna komma att pågå under sex månader (*Barker 1976 s 112*). Dessa uttalanden fick tyskarna att acceptera den rättsliga vägen. Märk nu, utan att gå händelserna i förväg att Högsta domstolens dom i kvarstadsålet föll den 17 mars 1942 – på dagen sex månader efter sammanträdet. En händelse som ser ut som en tanke.

Tyskarna hade ju själva ingen behörighet att agera i en process inför svensk domstol om norska fartyg. De måste därför agera via *fullmakter*. Om redarna inte stod på tyskarnas sida och gav dem fullmakterna frivilligt så fick det ske med *tvång* (*Norska vitboken 1947* s 8). Genom Rikskommissariatet och Gestapo i Norge tvingades de norska redarna att underteckna fullmakter på blankt papper för att kunna öppna en process.

I dagstidningen *Socialdemokraten* för den 3 oktober 1941 står följande:

«Nya omfattande häktningar ha under de senaste dagarna företagits i Norge. Sista veckan i september häktades ett antal skeppsredare av den tyska säkerhetspolisen och fördes till det tyska fängelset i Möllergaten 19 i Oslo. Bland de häktade märkas direktören i Nordisk Skipsrederförbund Nils Dybwad, redarna Tschudi, Aaby, Mohn och Ragnar Jacobsen i Oslo samt Sörensen i Arendal.»

Om detta säger Felix Tschudi:

«Under 1941 kom det krav på att vi skulle ställa oss välvilliga till en tysk disposition av fartygen. Självklart gjorde vi inte det. Det fanns kanske någon som såg annorlunda på det, men för mitt vidkommande var det inte fråga om det. Jag ville helst ha dem ute där de kunde göra nytta för det fria Norge. Flera gånger blev redarna uppkallade till tyskarna. Min inställning var att man skulle göra absolut motstånd mot varje tysk förordning. Måndagen den 22 september blev jag inkallad till ett möte med tyskarna. Dagen innan hade redarna haft ett möte, men det var inte jag med på. När vi så möttes i ett av rummen i Stortinget och kunde prata nämndes ett rykte om att den norska regeringen i London hade uttalat att det inte spelade någon större roll om vi skrev under papperet eller inte. Det var väl delvis för att hjälpa redarna ut ur situationen med att säga ja eller nej till tyskarna.

Men jag sa nej. Jag blev inkallad till de höga herrarna och där var det både uniformerade och civilklädda tyskar. Det behövdes ingen tolk för jag talar ganska bra tyska. Jag blev också förelagd ett papper som jag inte tittade på för jag visste att det var ett eller annat krav som inte passade oss. Och jag blev tillsagd att skriva under. Men det gjorde jag inte. Jag fördes ut av två soldater och blev förd till Møllergaten 19. Där blev jag inslängd i en cell, där jag blev i 8 dagar. Därefter blev jag och några andra som arresterades samtidigt överförda till Grini. På Grini blev jag sedan i tre år och sex månader.» (*Tschudi 1976*).

På fullmakten för fartyget *B.P. Newton* står namnen Tschudi och Etzen. Efter dessa uppgifter uppstår frågan vem har skrivit namnet Tschudi?

Scen 2 – Processen i första instans

I september 1941 ansökte så tyskarna, med stöd i redarnas fullmakter, om kvarstad för fartygen. Beslutande ämbetsman - överexekutorn i Göteborg - avslog denna begäran om interimistisk kvarstad, då tyskarna inte kunde ställa den begärda säkerheten.

Tyskarna överklagade till Göta hovrätt i Jönköping. I besvären yrkade redarna att hovrätten skulle upphäva överexekutors avslag och bevilja interimistisk kvarstad på

fartygen. Enligt då gällande processlagstiftning kunde man inte överklaga beslut i vilket överexekutor eller domstol avslagit en begäran om interimistisk kvarstad. Det innebar att det inte gick att överklaga avslaget.

Scen 3 – Regeringen «informerar»

Bakom kulisserna förekom det stor aktivitet. Cervin skriver i sina dagböcker:

«Regeringen hade sina tentakler ute för att söka få oss att inse, hur viktiga avgörandena var, vad det betydde för vårt lands försörjning och hurusom denna kunde äventyras, om det ej blev ett avgörande i enlighet med tyskarnas önskningar.» (Cervin 1950).

Den 25 september avgick en skrivelse från utrikesminister Günther till presidenten för Göta hovrätt. Till denna skrivelse bifogades en PM med en ingående redogörelse för hela kvarstadsfrågans förlopp. Utrikesministerns PM slutar på följande sätt:

«Med utgångspunkt härifrån har man (tyskarna) endast motvilligt inlett det från svensk sida rekommenderade judiciella förfarandet. Man har å tysk sida icke lämnat något tvivel i övrigt om att man kommer att göra svenska regeringen ansvarig för om något eller några av de ifrågavarande fartygen trots de från tysk sida gjorda framställningarna tillåtes lämna svenskt territorialvatten.» (Uhlin 1972 s 243 not 6).

UD:s aktiviteter i tyskt intresse bekräftas av ett brev från Utrikesrådet Ragnar Kumlin i UD till Sveriges chargé d'affaires i Berlin, Eric von Post. Kumlin skriver att så snart man anade (alltså före något som helst beslut) att kvarstaden «sannolikt» skulle hävas «underrättade vi härom tyska beskickningen och framhöllo angelägenheten av att åtgärder för ett omedelbart överklagande av överexekutors beslut i Göta Hovrätt vidtogos.» Och här bekräftar han UD:s aktiviteter ovanför hovrätten: «Vi hava *under hand* underrättat presidenten Bendz om bakgrunden till hela frågan och avvakta nu hovrättens ställningstagande» (Kumlin 1941).

Regeringen var trots utrikesminister Günthers PM till Göta hovrätt angående kvarstadsbåtarna inte säker på om mottagaren uppfattade budskapet riktigt.

Tre dagar senare, den 28 september, sände Günther ned chefen för rättsavdelningen Gösta Engzell till Göta hovrätt som på plats skulle informera domstolen. Engzell hade tidigare varit domare vid just Göta hovrätt (1922–1931). Så han sändes ned till sin gamla arbetsplats för att tala om för sina tidigare kollegor vad regeringen menade. I en intervju med mig berättade Engzell att han bara redogjorde för domstolen vad som hade förekommit på det politiska planet; från tyskarnas respektive engelsmännens sida, vad utrikesministern hade fått veta och vad regeringen hade fått veta (Engzell 1990).

Engzell påpekar att besöket inte var populärt. Chefen för domstolen, hovrättspresident Bendz, hade varit mycket stram och till och med arg på Engzell för att han hade kommit.

Engzell påpekar att regeringens huvudintresse i saken inte var att ge tyskarna båtarna eller att ge dem några fördelar över huvudtaget, men snarare att lugna ner dem. Engzell säger att den allmänna inställningen i UD var att dra ut på saken, att man försökte lirka med tyskarna så att de inte bara skulle rusa iväg. Engelsmännens temperament var man inte så bekymrad för.

Presidenten Bendz påpekade för Engzell att domstolen inte önskade någon som helst inblandning från regeringens sida. Engzells försvar är att UD var ju nästan part i målet så det var viktigt att UD också fick lägga fram sin tilläggsinformation utöver den som parterna lagt fram (*Engzell 1990*).

Min naturliga fråga till Engzell var: «Tror du att ditt besök har påverkat domstolen?». Hans svar blev som förväntat: «Inte alls, absolut inte». Stridbeck: «Så du vill inte kalla det för otillbörlig påverkan?». Engzell: «Det anser jag faktiskt inte...En domstol får ju vara nästan tacksam för allt material den får.» (*Engzell 1990*).

Ett intressant tyskt chifffertelegram från 25 september 1941, avsänt från de tyska representanterna i Göteborg till tyska legationen i Stockholm stödjer tesen om otillbörlig påverkan. Det tyska ombudet refererar till Cervins påståenden om påtryckningar från UD. Av sista meningen i citatet framgår att det tyska ombudet genom *andra källor* har erfarit att UD vidtagit alla steg för att påskynda hovrättens utslag:

«Wie Oberexekutor dem Anwalt weiterhin mitteilte, hat schwedisches U.D. ihn im langem Telefongespräch davon zu überzeugen versucht, dass Aufrechterhaltung Arrests rechtlich zu begründen sei, Oberexekutor jedoch anderer Meinung. Anwalt hat weiter erfahren, dass U.D. alle Schritte zur Beschleunigung Entscheidung Berufungsgerichts unternommen habe, die infolge dessen bereits am 27 Sept. ergehen wird.» (*Norska vitboken s 53*).⁵

Regeringen var rädd för att någon av parterna skulle ta saken i egna händer. Därför bevakades fartygen av den svenska marinen. I ett meddelande från marinchefen till västkustens marindistrikt stod det att om fartygen gav sig av skulle de hejdas *om nödvändigt med våld* (Meddelande från CM (marinchefen) till CMDV (chefen för västkustens marindistrikt) den 28 september 1941). Hela utfarten från Göteborgs hamn var smyckad med bemannade pjäser och soldater. Märk här att riktningen var inte ut mot hamninloppet och eventuella fiender där, men in mot hamnen och de norska fartygen.

⁵ I norsk oversettelse ville telegrammet lyde slik: «Som överexekutor [Cervin] dessuten meddelte advokaten, hadde det svenske UD i en lang telefonsamtale forsøkt å overbevise ham om at opprettholdelse av arrestbeslutningen kunne gis en rettslig begrunnelse, noe overexekutor likevel var uenig i. Advokaten har videre fått høre at UD har tatt alle skritt for å framskynde anke-domstolens avgjørelse; avgjørelsen vil derfor foreligge allerede 27. september.» (Red.s oversettelse).

Scen 4 – Regeringen ställer garanti för tyskarna

Den 25 oktober 1941 började det hända saker igen. Den dagen kom det in nya kvarstadsansökningar till överexekutor. Denna gång hade *regeringen hjälpt till med att ställa ekonomisk säkerhet för fartygen*. Det tidigare avslaget av överexekutor berodde på att de ställda garantierna var otillräckliga. Den svenska regeringen underlättade tyskarnas bemödanden att få fartygen under kvarstad. Genom ett konseljbeslut den 17 oktober sattes det på ett särskilt konto i Riksbanken in 5 1/2 miljoner kronor, sedan riksbanksfullmäktige på statsministerns begäran beslutat delta med motsvarande belopp i de garantier – 500.000 kronor för varje fartyg – som överexekutorn i Göteborg begärt för att ta upp kvarstadsansökningarna till prövning (*Carlgren 1973 s 331*)

Den 27 oktober förklarade överexekutor att han, trots den ställda garantin, inte kunde besluta om kvarstad innan de brittiska kaptenerna hörts. Överexekutor hade alltså på nytt vägrat kvarstad och inte heller detta beslut kunde överklagas.

Scen 5 – Överexekutor Cervin blir utsatt för press

Redan före någon enda kvarstadsansökan hade kommit in till överexekutor satte regeringen in press på Cervin. I december 1940 (9 månader före kvarstadsansökningarna) ringde dåvarande konsultativa statsrådet Torvald Bergquist upp Cervin och hade ett långt telefonsamtal med honom. Detta samtal gick ut på att UD önskade att Cervin skulle meddela sig med UD, när något ärende, som rörde kvarstad på främmande fartyg, kom in till överexekutorn (*Cervin 1955*).

Cervin blev kallad till Stockholm för utrikespolitisk information. Där utsågs det konsultativa statsrådet Edgar Rosander som speciellt ansvarig för att informera Cervin. Rosander hade därefter ständig kontakt per telefon med Cervin för att hålla sig informerad om målets gång. Rosander säger sig inte på något sätt ha utövat någon påtryckning (*Laurin 1944*). Oberoende av graden av påtryckning är det rimligt att fråga sig vad det utrikespolitiska läget överhuvudtaget har med en domstols-sak att göra.

Cervin blev också inkallad till sin chef på domstolen. Denne sa till Cervin: «Det vore av högsta vikt att ett klokt avgörande träffades i detta, för hela landet viktiga ärende. Skedde inte så skulle tyskarna kunna äventyra landets försörjningsmöjligheter och möjligen även på annat sätt göra sig påminta» (*Cervin 1955*).

Efter det att chefen informerat även övriga jurister på domstolen vänder han sig förtroligt till Cervin och säger: «En sån sak kan väl alltid ordnas?!»

Men – den saken ordnades inte. Inte med hjälp av Cervin, i varje fall. Som framgått tidigare hade han ju avslagit tyskarnas kvarstadsansökningar och dessa avslagsbeslut kunde inte överklagas. Detta skapade stora problem för regeringen. Dels hade man en överexekutor som vägrade kvarstad, vilket regeringen har lovat tyskarna,

dels hade denne överexekutor lagen på sin sida. Alltså måste regeringen ordna så att kvarstad kunde beslutas över huvudet på den besvärlige överexekutorn. Därmed utvecklades sista veckan i oktober en hyperaktivitet i lagstiftningsmaskineriet.

Scen 6 – Lex Cervin

Ett lagförslag om att denna typen av beslut skulle kunna överklagas, lämnades in den 24 oktober 1941 (Prop. 1941: 315) och den 30 oktober var lagen antagen och tryckt. Lex Cervin var född. Kunde det ha gått snabbare?⁶ Historikern *Per Andreen* skriver at ändringsproceduren knappast var förenlig med vare sig regeringens eller domstolens värdighet. Man tröstade sig i ledande kretsar med att kvarstaden behövdes för att den blivande rättegången skulle få effekt, och att en fråga om krig eller fred inte borde få avgöras av rådmän Cervin (*Andreen 1972 s 146*).

Den 31 oktober 1941 var således rättslaget ett annat. Nu var det möjligt att klaga över överexekutors avslagsbeslut. Så den 31 oktober yrkade redarnas ombud på interimistisk kvarstad igen. Tyskarna var alltså angelägna om att ögonblickligen utnyttja det nya vapen, som regeringen och riksdagen satt i händerna på dem. I beslut samma dag, den 31 oktober, vägrade Cervin åter igen att bifalla kvarstadsyrkandet. Det innebar att fartygen var fria att avgå, ända tills hovrätten, som en följd av lagändringen, fattat ett annat beslut.

Scen 7 – Tull och marin håller sig undan

Denna rättsliga möjlighet att avsegla betyder inte att fartygen faktisk kunde det. Några av fartygen var i och för sig sjöklara. Men innan avsegling måste fartygen ha utklaringspapper från tullen och passersedlar från marinen. Alltså två skär i sjön som också måste passeras. Fartygens representanter försökte träffa ansvarig tjänsteman på marinens kontor. Men inte ens med hjälp av Cervin kunde de få tag på passersedlarna. Trots att båtarna hade lov att avgå förhindrades detta genom att ansvarige inte gick att träffa, samtidigt som flottan låg i beredskap för att förhindra utfarten.

Vid 16-tiden anträffades ansvarige tjänstemän. Dessa förklarade då att de måste hänskjuta ärendet till marinledningen i Stockholm. Innan marinledningen tagit ställ-

⁶ Det är tidpunkten som man kan sätta frågetecken för. Eller mer exakt kopplingen mellan pågående rättsprocess och politisk beslut. Lagändringen i sig – att utvidga möjligheterna att fullfölja talan mot underrätts och hovrätts beslut under rättegången – stärker rättssäkerheten. Redan 1938 hade det förberetts en ändring av bl.a. de aktuella paragraferna. Meningen var att under 1941 förelägga riksdagen ett förslag till en helt ny processlag. Men det beslöts att skjuta på beslutet. Planen var att den nya rättegångsbalken inte skulle träda i kraft förrän den 1 januari 1948. Vad som nu skedde var att man lyfte ut en del av det totala lagförslaget (RB 16:10, 30:11 och UL 212, 228 §§) och genomförde en tidigare lagändring än planerat.

ning kunde «tyvärr» inte tullkammaren i Göteborg godkänna klareringen. Klockan 17.58 kom äntligen klartecken från marinledningen angående utlämnande av marinens passersedel, men då hade tullkammaren redan hunnit stänga för dagen. Dessutom kom en kontraorder vad gäller tullens dokument. Tullförvaltaren Nordström fick order från generaldirektör Wohlin att tullpapperna inte fick utlämnas förrän påföljande dag sedan beslut om kvarstad fattats av Göta hovrätt. Han skulle få beslut härom vid 10-tiden påföljande dag (PM ang. utklareringen av Dicto, 31 oktober 1941).

Klockan 09.00 nästa morgon, den 1 november, öppnades tullkammaren på nytt och fartygens representant infann sig punktligt för att hämta papperna. Då upplyste tulltjänstemannen att han först måste inhämta bekräftelse från generaltullstyrelsen i Stockholm och där öppnade man inte förrän klockan 10.00.

Vid nytt besök på tullkammaren i Göteborg kl. 10.30. upplystes man om att avgångstillstånd *inte* kunde ges eftersom tullkammaren alldeles nyligen blivit informerade om att fartygen samma morgon blivit belagda med kvarstad av hovrätten i Jönköping.

Tidigt på morgonen den 1 november fattade således hovrätten sitt beslut och telegraferade det till Göteborg kl. 10.15. Hovrätten ändrade Cervins beslut och beviljade interimistisk kvarstad på fartygen tills vidare. För att effektivisera kvarstaden tog hamnmyndigheten i Göteborg bort maskindelar ur fartygen så att det blev praktiskt omöjligt att segla. Lagändringen hade därigenom haft sin verkan.

Ja, visst hade lagändringen haft sin verkan, men långt utöver sin formella ram. Här är ett exempel på hur ett gemensamt överordnat mål – att hålla Sverige utanför kriget – påverkar aktörer att styra utfallet i en bestämd riktning. Här var det regeringsmaktens intresse som informellt påverkade såväl marinens som tullens handlande. Det var alltså inte tillräckligt med lex Cervin.

Knappt en vecka senare var det dags igen.

Hovrätten hade, den 1 november, fattat ett interimistiskt beslut som innebar att båtarna kunde hållas kvar en viss tid. Den 6 november var det dags för beslut nummer två – det slutliga beslutet. Detta beslut – åter igen i första instans – skulle överexekutor Cervin fatta. Det blev en ändring av hovrättens interimistiska beslut och således ett *avslag* på kvarstadsansökan. Kvarstaden var hävd och båtarna var än en gång fria att gå.

Redan samma kväll begärde de brittiska och norska regeringarna att överexekutors beslut skulle verkställas. Hamnmyndigheterna monterade tillbaka maskindelarna och kaptenerna underrättades om att kvarstaden var hävd.

Trots att fartygen nu var formellt fria att lämna Göteborgs hamn höll marinen, även denna gång, inne passersedlarna.

Hovrätten reagerade snabbt. Direkt efter Cervins frigivningsbeslut ringde man från hovrätten och beställde handlingarna. Cervin skriver:

«Strax efter kl 7 em. (...) då dagsnyheterna i radio kom och överexekutors beslut om frigivningen kungjorts, ringdes det till överexekutors expedition från Göta Hovrätt och protokollen beordrades in till nästa morgon, vid påföljd att överexekutor eljest skulle 'ställas till ansvar'. Händelsen är ganska sensationell och extra lagom (...).» (Cervin 1946).

Utan ens ett dygns frist och med hot om ansvar för tjänstefel skickade Cervin ett bud till posthuset i Göteborg, där denne gick bakvägen till inlastningsrummet och lämnade brevet på ett högst informellt sätt. Trots att klockan var över 19.00. och postkontoret var stängt lyckades man alltså få iväg dokumenten, som nästa morgon var framme i Jönköping. Hovrättens ledamöter mötte upp tidigt och redan kl. 09.40 fick tullförvaltaren i Göteborg telefonmeddelande från Göta hovrätt att *Dicto* jämte ytterligare nio norska fartyg på nytt belagts med kvarstad. Detta meddelande bekräftades genom telegram, som anlände kl. 10.45. Återigen fick hamnmyndigheterna bege sig till fartygen och försegla rodren och beslagta skeppspapperna.

Återigen agerade marin och tullmyndighet till tyskarnas fördel. Personalen höll sig oanträffbar och fartygens kaptener fick inte ut några passersedlar.

Hovrättens interimistiska beslut om kvarstad fastställdes sedan den 15 december. I beslutet avvisades enhälligt det brittiska kravet på immunitet för fartygen.

Regeringens och dess representanters flitiga användning av telefonen till Cervin, hans chef, Göta hovrätt, marin och tull är milt sagt ovanlig vid rättslig konfliktlösning. I Sovjetunionen talade man förr om *telefonrätt*, när man ville beskriva makt-havarnas försök att styra rättstillämpningen. Det kunde gå till så att en partiboss helt enkelt ringde upp en domare och talade om för honom hur han skulle döma. I Sverige förbjuder grundlagen de politiska organen – inklusive regeringen – att blanda sig i domstolarnas och myndigheternas rättsutövning. Att göra det är inte bara omdömeslöst – det vittnar om en uppseendeväckande nonchalans mot de konstitutionella spelreglerna.

Scen 8 – Upplösningen

Britterna överklagade till Högsta domstolen (HD) och krävde ett omedelbart undanröjande av hovrättens utslag, som innebar ett obehörigt ingrepp i britternas immunitet. Kvarstadsfrågan kunde nu utveckla sig i två riktningar: antingen kunde HD häva kvarstaden, så att båtarna skulle kunna gå, till britternas tillfredsställelse, eller så kunde domstolen besluta om kommunikering med motparten (dvs att redarna får läsa britternas överklaganden och ges möjlighet till att kommentera det). Denna kommunikering skulle då kunna skjuta upp ärendet ännu någon tid till tyskarnas (och svenska regeringens?) glädje.

Vid ett möte på UD informerade utrikesminister Günther om läget. Militärerna på mötet framhöll att en juridisk tolkningsfråga inte borde få tillåtas utöva måhända avgörande inflytande på frågan om krig och fred. Günther invände mot detta och sa

att regeringen inte kunde påverka HD. Då Günther fick frågan om domstolen var informerad om frågans politiska vikt lämnade han ett positivt svar.

HD fattade sitt beslut den 13 januari 1942. Beslutet innebar att kommunikering skulle ske. Först därefter skulle HD fatta ett slutligt beslut. Först efter den 12 mars beräknade HD att saken skulle kunna avslutas.

Inom regeringen hade man skilda uppfattningar om det verkligen var riktigt att frånhända sig kontrollen av en så viktig politisk fråga som denna till de rättsliga instanserna. Såväl de borgerliga politikerna justitieminister Karl Gustav Westman, kyrkominister Gösta Bagge som militärledningen var missnöjda med att regeringen så hårt bundit sig vid den rättsliga linjen. Den socialdemokratiska delen av regeringen höll emellertid hårt på att denna skulle fullföljas även om Högsta domstolens utslag innebar ett upphävande av kvarstaden (*Johansson 1984 s 297*).

HD tog upp målet den 12 mars och utslagen utfärdades den 17 mars 1942 (*NJA 1942 s 65*). Utslagen är mycket utförliga och visar klart och tydligt att den brittiska regeringen som suverän främmande makt äger åtnjuta immunitet mot kvarstad. Ansökningarna hade inte behövts tas upp till behandling konstaterade HD. Därmed står HD på exakt samma ståndpunkt som överexekutorn gjorde i Göteborg då han den 24 september 1941 meddelade det första utslaget i affären, som innebar att ansökan om kvarstad inte kunde tas upp av överexekutor eftersom fartyget i fråga innehades av Brittiska Riket genom en av dess regering tillsatt befälhavare (HD:s PM).

Sveriges lag innehöll inte några bestämmelser om främmande makts immunitet frånsatt lagen den 17 juni 1938, som inte var tillämplig i detta fallet. De stora kulturländerna däremot hade bestämmelser om främmande makts immunitet. HD ansåg att svensk rätt inte borde vara annorlunda på den punkten. Sällan har HD avkunnat ett ur internationell synpunkt så betydelsefullt utslag, konstaterar dåvarande arkivchefen på UD *Torsten Gihl* (*Gihl 1944 s 193*). Gihl skriver vidare:

«I avsaknad av bestämmelser i svensk skriven lag har HD då inga bindande skäl tala däremot, ansett sig kunna utgå från att denna i statspraxis allmänt antagna regel också har mot svarighet i svensk rätt.» (*Gihl 1944 s 198*).

HD-utslaget innebar således att engelsmännen hade avstått från fartygen seks månader helt i onödan. Nätterna i mars var ljusare än septembernätterna för ett halvt år sedan. Därmed var en eventuell överfart till England mer riskabel.

Slutscen

Efter diverse praktiska förberedelser lämnade till slut 10 norska fartyg Göteborgs hamn den 31 mars 1942 mellan kl. 20.30 och 23.30. Det var klart månsken. Efter midnatt minskades sikten genom molnighet och snötjocka. Ute på öppna havet låg tyska sjö- och flygstridskrafter och väntade. De var väl informerade om avseglingen

genom spioner i Göteborgs hamn. Trots den försämrade sikten upptäcktes fartygen av tyskarna. Två av fartygen vände under sjöstriderna tillbaka till Sverige. Två av fartygen sänktes av tyska krigsfartyg. Fyra sänktes av den egna besättningen. Endast två av fartygen nådde engelsk hamn. Ombord på fartygen var 471 personer (nio av dessa var kvinnor). Under sjöstriderna dog 19 personer, 124 kom fram till England, 277 personer (varav sju kvinnor och ett barn) blev tillfångatagna av tyskarna. De blev inte behandlade som krigsfångar utan sattes i koncentrationsläger. 43 avled i fångenskapen.⁷

Slutttext

Det är uppenbart att de konstitutionella reglerna inte har följts i detta drama. Cicero lär en gång ha sagt: *Inter armis silent leges* – Under vapnen tystar lagarna. Så var det här. Under krigshot satte regeringen de konstitutionella reglerna åt sidan. Den dömande makten skulle enligt då gällande 1809 års regeringsform utövas av oavsättliga domare. Rikets domstolar skulle döma efter lag eller laga stadgar. Och regeringstjänstemän eller domarkollegor är varken lag eller laga stadgar. *Gustaf Petrén* har om domstolarnas ställning (i förhållande till 1974 års regeringsform) skrivit följande:

«Vilket praktiskt värde grundlagsreglerna om domstolarnas ställning kommer att få beror ytterst på om och i vilken grad riksdag och regering visar sig beredda att i verkligheten respektera självständigheten. Denna beredvillighet, självklar i de flesta lägen, kan i särskilda situationer komma att sättas på hårt prov» (*Petrén 1975 s 14*).

Vad Petrén syftar till med *särskilda situationer* vet jag inte men utan tvivel är uttalandet giltigt på dramat om kvarstadsbåtarna. Denna gång bestod rättsprinciperna inte provet. Denna gång lät man politisk pragmatism gå före rättsliga principer. Det gynnade den ena parten i rättstvisten, nämligen Tyskland. Rätt eller inte/ klokt eller inte – det kan diskuteras.

Det är intressant att notera att regeringen ändrade taktik rörande förhållandet till de rättsliga instanserna. När utrikesnämnden fjorton dagar senare diskuterade vad man skulle göra med de två fartyg som flydde tillbaka till Sverige bestämdes att

⁷ Uppgifterna rörande antalet människor och deras öden varierar stort. Det Store Norske leksikon (Aschehoug/Gyldendal) har andra tal – 233 fångar (7 kvinnor), 18 omkom på sjön och 43 döda i fångenskap. Enligt en samtida tysk kommuniké räddades och tillfångatogs 235 personer av tyska sjöstridkrafter (Kommunikén utsänd av DNB (tysk nyhetsbyrå) den 8 april 1942). Utan att göra någon speciell forskningsinsats rörande detta refererar jag här de senaste norska data som är publicerade, nämligen *Norsk krigsleksikon* (1995). Lexikonet ser ut att i sin tur bygga på *Andresen* (1992), som tyvärr innehåller en del småfel, och inte heller belägger sina data. Tyvärr har det smugit sig in ett fel i *Norsk krigsleksikon*. Det står att HD:s dom föll 17 april 1942. Det riktiga är 17 mars 1942.

fartygen under inga förhållanden skulle få avgå. Detta innebar att den tidigare rättsliga linjen övergavs och att regeringen nu själv övertog ansvaret för båtarna (Johansson 1984, 298).

Dramat om kvarstadsbåtarna illustrerar på ett tydligt sätt att man kan inte alltid lita på den officiella version av ett händelseförlopp. Den svenska regeringen förteg delar av sanningen i vitboken. Delar av den officiella framställningen av händelseförloppet är såväl missvisande som förtigande. Missvisande om lagändringen och förtigande om regeringens påtryckningar på domstolarna.

Jag avslutar med att citera överexekutor Cervins egna ord angående regeringens, den militära ledningen och andra ansvarigas agerande i dramat kring kvarstadsbåtarna: «I den samhälleliga hygienens intresse är det av vikt, att dylika förhållanden blir uppenbarade och belysta» (Cervin 1946). – Vilket härmed är gjort.

Referenser:

- Andreen, Per G.: *De mörka åren*, Stockholm : Norstedt & Söner 1972.
- Andresen, Alf Pahlow: *In natt og tåke mot England*, Oslo : Cappelen 1992.
- Barker, Ralph: *Blockadbrytarna*, Lund : Rabén & Sjögren 1976.
- Carlgrén, Wilhelm: *Svensk utrikespolitik 1939–45*, Stockholm 1973.
- Castberg, Frede: *Studier i folkerett*, Oslo : Akademisk Forlag 1952.
- Cervin, Andreas: *Voro vi neutrala? Skulle de norske båtarna sänkas?* i: Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning 5 mars 1946.
- Cervin, Andreas: Brev från Cervin till Åke Thulstrup 4 april 1950.
- Cervin, Andreas: Opublicerad dagbok, 29 oktober 1955.
- Engzell, Gösta: Intervjuad av Ulf Stridbeck, 2 februari 1990 (notat).
- Gihl, Torsten: Staters immunitet vid främmande domstolar : Anteckningar kring ett rättsfall, i: *Svensk Juristtidning* 1944 s 193–289.
- Högsta Domstolens PM: PM vid föredragning inför HD, januari 1942, ingår i HD:s akt.
- Johansson, Alf W.: *Per Albin och kriget*, Stockholm : Tidens förlag 1984
- Jägerskiöld, Stig: *Folkrätt och inomstatlig rätt*, Stockholm : Almqvist & Wicksell 1955.
- Kumlin, Ragnar: Brev 26. september 1942 fra Kumlin til Eric von Post
- Laurin, Nils: Opublicerat manus, 14 september 1944.
- NJA: Nytt Juridiskt Arkiv, avd. I (HD:s avgjöranden), 1942 s 65.
- Norsk krigsleksikon: *Norsk krigsleksikon*, Dahl, Hans F. m. fl (red.), Oslo : Cappelen 1995.
- Norska vitboken: *Norges forhold til Sverige under krigen 1940–45 : Aktstykker utgitt av Det Kgl. Utenriksdepartement*, Del III, Oslo : Gyldendal 1947.
- Petrén, Gustaf: Domstolarnas ställning enligt 1974 års regeringsform, i: *Svensk Juristtidning* 1975 s 1-14.
- Røed, Ole Torleif: *Fra krigens folkerett*, Oslo : Aschehoug 1945.
- Segerstedt, Torgny: I Dag, i: *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 17 oktober 1944.
- Socialdemokraten: *Socialdemokraten* 3 oktober 1941.
- Stridbeck, Ulf: *Andreas Cervin. Jurist och människa*, Rättshistoriska uppsatser nr 4, Juridiska institutionen, Lunds universitet, Lund 1981.
- Stridbeck, Ulf: Liland-skandalen : En modern rättshistoria om tillfälligheternas och strukturernas betydelse för rättvisan, i: *Retfærd* 69 (nr 2/1995)

- Svenska vitboken: *Sveriges förhållande till Danmark och Norge under krigsåren. Redogörelser avgivna till den svenska utrikesnämnden av ministern för utrikesärenden 1941–1945.* Stockholm 1945.
- Tschudi, Felix: De norska fartygen i Göteborg 1942, intervjuad av Björn Fontander, i: *Svenskt TV 1*, 19 oktober 1976 kl. 20.00–21.00, (Dnr 4698) Arkivet för ljud och bild, Stockholm.
- Uhlin, Åke: *Februarikrisen 1942*, Stockholm : Allmänna förlaget, 1972